

1. A FILOZÓFIA
ÉS ANNAK HELYE
A NYUGAT
SZELLEMISSÉGÉNEK
TERÉBEN

*„Minerva baglya az éj leszálltával
kezd röptét” (G. W. F. Hegel)*

A filozófia soha nem volt és soha nem is lesz tudomány. Ennek ellenére tudás: a szubjektum tudása a szubjektum által. Önálló léttartományként a szubjektum ontikus alapja nem más, mint az önmagáról való tudása. Az abszolút reflexivitás nem térbeli tartományaként pedig létének autonómiája alapozza meg a szabadság meglétét a kozmikus térben. Pitagorasz tételét, amit az iskolában tanultunk, elfelejthetjük, de a filozófiai tudás soha nem hull feledésbe.

A nap haladása az égbolton

Az, amit ma nyugati gondolkodásnak, nyugati szellemnek vagy kultúrának hívunk, nem földrajzi fogalom, s nem is etnikai alapon határozódik meg. A Nyugat gondolata sem területhez, sem népcsoporthoz nem köthető.

Ex oriente lux: a Nyugat fényét – és a fényűzést – egy ifjú föníciai hercegnő hozta nekünk Keletről, akit Zeusz ragadott el. Szép volt, s a sémi *erev*, אֶרֶב, Európé nevet viselte – napnyug-

ta, nyugat, az est leszállása –, „az est, amikor Minerva baglya megkezdi röptét”.

Az a gravitációs központ, amit ma „Nyugat”-nak hívunk, korszakonként más és más földrajzi területhez kapcsolódott. A röviden nyugati szellemnek nevezett valami egészen különös fejlődési utat járt be. Elég arra utalni, hogy amit ma *nyugati gondolkodásnak* hívunk, azt a 800 és 1300 közötti keresztény érában elsősorban magukat arabul kifejező matematikusok, orvosok, építészek és filozófusok képviselték. Az első, 11. és 13. század közötti európai matematikusok arab szerzők tanítványai voltak. A neoplatonikus gondolkodás nagy áramlata Keletről érkező és a görög térbe betolakodó szerzőknek és gondolatoknak köszönhetően bukkant fel. Az averroizmus éppoly elidegeníthetetlen és szükséges eleme a nyugati gondolkodásnak, mint a tomizmus vagy a spinozizmus. Az utolsó ítélet gondolata Iránból ered, a halál utáni életben való hit Egyiptomból, a monoteizmus és a kereszténység Keleten bukkantak fel. A jogállam gondolata először Hammurápinál jelenik meg; az ő törvénykönyvében található a híres büntető rendelet, a „szemet szemért”, mely a bűnhöz mérten méltányos büntetés eszméjét fejezi ki. A nyugati gondolkodás nagy folyó, melyet

számtalan forrásból eredő mellékágak formálnak, s melynek vize minden óceánba beleömlik.

Szellemi autonómítása szempontjából ugyanakkor az úgynevezett „nyugati gondolkodás” rendelkezik bizonyos megkülönböztető jegyekkel, melyek sajátossá és egyedivé teszik. Számtalan sajátossága közül kettő tűnik számomra különösen alkalmasnak arra, hogy a „nyugati szellemiségnek” nevezett valamit kifejezze: a zenei polifónia és a társadalmi kritika. Itt ez utóbbi szempontra összpontosítunk majd.

A társadalmi és politikai kritika vagy még inkább az önkritika gondolata szorosan kötődik ehhez a szellemiséghez, éppúgy, mint az öntudat, a szubjektum szabadságának és egyetemességének gondolata, társulva az Én abszolút reflexivitásával. Ezek azok az alapvető jegyek, amelyek egész történetén át, megszakítás nélkül határozták meg a nyugati gondolkodás útját.

Társadalmi kritika, avagy az Én önkritikája

Az ismer ige a társadalom vonatkozásában válik erősen reflexívvé: ez ugyanis szükségképpen önismeret útján ismeri meg magát, s a társada-

lom ismeretén keresztül a szubjektum önmagát ismeri meg.

A társadalmi kritika mindig a társadalom önkritikája – pontosan úgy, ahogy *A tiszta ész kritikája* is a tiszta ész önkritikája: önmaga vizsgálatának folytán a *tiszta ész* önmagát tárja fel, saját szerkezetének ébred tudatára. És amikor a megismerés szubjektuma tekintetét arra a tárgyra irányítja, amit „emberi társadalomnak” hívunk, ez a társadalom maga tesz eleget a Szókratész által oly gyakran idézett mítoszbéli felszólításnak: *Ismerd meg önmagad!* Az emberi társadalomnak az Ótestamentum lapjain végigvonuló isteni kritikája az Ember könyörtelen önkritikája.

A nyugati gondolkodás lényegi dimenziója lévén, a társadalmi kritika a történelem szubjektumának önkritikáját fejezi ki, tehát a szubjektum abszolút reflexivitásának megnyilvánulása. Döntő módon járul hozzá a szubjektum tudásának növekedéséhez, miközben örök igyekezete arra irányul, hogy választ találjon a kérdésre: mi az ember? A szubjektum az öntudatra ébredés eme aktusa által, eme új tudást magába szívva gazdagszik, tágul, mássá válik, meghaladja önmagát: az öntudat létének és igazságának ontikus alapjává válik. Az öntudatra ébredés eme aktusa – a par excellence reflexív aktus –

határozza meg azt a különleges helyet, amit az ember az élet, a világegyetem, s általában a lét terében elfoglal.

A szubjektum az abszolút reflexivitás ontikus tartománya. Jacob Böhme szerint egyszerre tükör és szem, tárgy és annak képe. Hiszen a társadalmi kritika az interszubjektív létezés rendjében és az ellentétek megfogalmazódásán keresztül nyilvánul meg. Az ellentmondás, az ellenzék konok és elpusztíthatatlan jelenléte, amely nem annyira a kis hercegeket, sokkal inkább a nagy, morális és politikai princípiumokat illeti:¹ az egyik legjellemzőbb a Nyugat történetének sajátos és egyedi vonásai között. Ellenzék formájában a társadalmi önkritika a Nyugat kibontakozásának, megerősödésének s életerejének egyik legfontosabb tényezőjévé válik.

Az ellenzéket soha nem lehetett kiküszöbölni a Nyugat történetéből, az ellentmondást soha nem lehetett elhallgattatni; mindig, még a legkeményebb, legborzalmasabb időkben is volt, aki felemelte a hangját, hogy *Nem!*-et mondjon az igazságtalanságra, *Nem!*-et az aljasságra, becstelenségre. *A lázadó ember* olyan ember, aki „nem!”-et mond – a tagadás Énje.

Az inkvizíció a Nyugat terméke. De a Nyugat e szellemisége az inkvizíció alatt is – mondhat-

ni, szükségszerűen – megszülte az ellentmondást, amely végül legyőzte az Inkvizíciót. Az ellentmondás még egy olyan könyörtelen hierarchiával ellátott és feltétlen engedelmességre alapozott szervezetnek a kebelében sem szűnt meg soha létezni, mint amilyen a Római Egyház. A gyarmatosítást vajon nem a Nyugat szellemisége nemzette? Dehogynem. De az antiko-lonializmus éppúgy a Nyugat szerves produktuma. Bartolomé de Las Casas dominikánus atya, egy *Relación de la Destrucción de las Indias* című mű szerzője, és Vasco de Quiroga püspök egyaránt tagjai voltak annak a spanyol szervezetnek, amely meghódította és gyarmatosította Latin-Amerikát.

A kapitalizmus nem sajátos nyugati jelenség? Kétségtől az. De a legdurvább antikapitalizmus éppígy a Nyugat természetéből eredő teremtmény. Egy kis családörténet: „Philips bácsi”, Karl Marx anyai nagybátyja (Friedrich Engels és Heinrich Heinen kívül az egyetlen ember, akit Marx tisztelettel emleget a leveleiben) a 19. század elején költözött át a Magyar Királyság északi részéről Hollandiába, letelepedett Eindhovenben, nyitott egy szerény elektromos műhelyt, és a „Philips Konzern” megalapítva jelentős tőkét halmozott fel. Időről időre küldött

némi pénzt általa nagyra becsült, nincstelen unokaöccsének, aki akkoriban írta *Tőkét* Londonban, s alapította meg ugyanakkor az Első Szocialista Internacionálét. Anekdotikus érdekesség? A történelem iróniája? Sokkal inkább a Nyugat legmélyebb lényege, emblematisztikus történet, mely kifejezi a nyugati szellemiségben rejlő ön-reflexió, és az ellentmondás, az ellenzék megkerülhetetlen jelenlétét. A véleménykülönbség, az ellentétek hiánya stagnálást, elkorcsosulást, erőtlenséget von maga után. Folyamatos önvizsgálat, könyörtelen önkritika nélkül a társadalom elkerülhetetlenül a halálos bágyadtság állapotába hullik. *Reden ist Leben, schweigen ist Tod* (A beszéd élet, a csönd halál). A múltba tekintve megértjük: csakis az önismeretre irányuló szakadatlan erőfeszítésnek, az önkritika kíméletlen működésének köszönhető, hogy a Nyugat minden, a kibontakozását kísérő krízist le tudott győzni, hogy sikerült megmenekülnie és visszanyernie erejét és vitalitását – egyszóval: *meghaladnia, megőriznie és felemelnie* önmagát, hogy egy összetettebb, magasabb rendű és életképeőbb állapotba jusson.

A – társadalom transzcendentális szubjektuma által gyakorolt önkritikát kifejező – politikai ellenzék léte, legitimitásának elismerése, szük-

ségességének tudata a nyugati politikai gondolkodás és politikai élet egyik sajátos és alapvető dimenziója. A Nyugat politikai gondolkodásának ezt az alapelvét érdekes módon egy fiatal – ekkor még nagyon fiatal – *hegeliánus*, Karl Marx fogalmazta meg a *Rheinische Zeitung* egyik alapító cikkében, 1842. július 14-én Párizsban, világos és kategorikus kifejezésekkel, melyek semmiféle félreértésnek nem hagynak teret: *Ohne Parteien keine Entwicklung, ohne Scheidung kein Fortschritt* – „Pártok nélkül nincs fejlődés, viszály nélkül nincs haladás”. Szép aforizma ez, igazságát éppen azoknak a monolitikus diktatúráknak a visszavonhatatlan összeomlása erősítette meg nemrég, melyek a szerzőjére hivatkoztak.

A történelem – a szubjektum önjáró fejlődése

A társadalmi kritika elve, a szabadság és az egyetemesség gondolatától kísérve, először a Mediterráneum keleti térségében, a zsidó prófétákkal és a görög filozófusokkal tűnt fel. A próféták szempontjából a morál egyetemes és isteni törvényei az egész emberiség számára kényszerítő erejűek. Az emberiség egésze él

a bűnben. Isten, látva, hogy az emberiség elmerül a bűnben és a rosszban, már az emberi történelem kezdetén megbánja, hogy megteremtette őt, és a megsemmisítésére határozza el magát.

Platón az első gondolkodó, aki nem pusztán a hatalmat gyakorló egyénekről, hanem a *polis* egész demokratikus rendszeréről nyújt radikális és explicit kritikát. Ő javasolja az első utópiát is egy olyan, magántulajdon nélküli társadalomról, amelyet a filozófusok és a filozófia szigorú kormányoz.

Az Új Testamentum szolgál az emberi fajról elsőként egyetemes vízióval: az univerzális ember, egy történetiségében felfogott emberiség gondolatával, mely fejlődik és emelkedik az idők során. Majd, a filozófiai gondolkodásban elsőként, Arisztotelész tulajdonít ennek az egyetemességnek központi szerepet, a legmagasabb rendű méltóságot, a *katolikumot*, τὸ καθόλου, amely az igazság és az ontikus szükségszerűség jele. Éppúgy, ahogy a görög gondolkodásban önnön politikai voltának ébred tudatára az ember, az Ótestamentumban a szubjektumot saját *történeti voltára* látjuk ráébredni. A szubjektumban ontikus tartomány és történeti lét azonos terjedelműek. A szubjektum aktív cse-

lekvő. Egyszerre szubjektuma és objektuma a történelem diakrón lefolyásának.

A történelem geodétikus vonalai Isten útjainak mintájára tekervényesek, ködösek, és a legtöbbször kifürkészhetetlenek. Az ezen erővonalak megértésére és megfejtésére irányuló folytonos erőfeszítés, mely ugyanakkor struktúrát kényszerít az események láncolatára, mégis a nyugati gondolkodás időben legkevésbé változó tényezőinek egyike. Tulajdonképpen ez az, amit az emberi lét *történetiségének* terminusa kifejez.

A szubjektum: a tudás léte, a nemlét tudása

A Természet *van* – s ez minden, amit tenni tud: *lenni*, és semmi egyebet, mint *lenni*. Ahhoz, hogy a világegyetem *legyen*, nem szükséges, hogy bárki *tudjon róla*.² Nem számít, hogy jelen van-e megismerő szubjektum a világegyetemben: az univerzum létezik, fennmarad a jelen pillanatának örökkévalóságában anélkül, hogy tudna önmagáról.

Kétségtelen, hogy „létezni” önmagában is nagy érdem, de azért mégsem a dolgok legfőbb lényege.